

УДК: 821.161.2: 82–31

*Валентина Ніколаєнко, Наталія Башук***СИНТЕЗ ЕТНОГРАФІЗМУ Й ХУДОЖНЬОГО ДОМИСЛУ
У ТВОРЕННІ ОБРАЗУ ВІДЬМИ
В РОМАНІ Л. КОНОНОВИЧА „ТЕМА ДЛЯ МЕДИТАЦІЇ”**

Задекларована проблема розглядається у двох аспектах: заглибленості в національну традицію й відході від певних усталених народних уявлень про відьом.

Ключові слова: образ, синтез, фольклоризм етнографізм, відьма.

Вихід у світ нового роману Л. Кононовича „Тема для медитації”, письменника, ім’я якого в читацькій свідомості традиційно асоціюється з жанром українського детективу, став справжньою подією в сучасному літературному житті України, знаменувавши відхід автора від створення пересічної детективної прози й поворот до написання прози екзистенційно-сповідального характеру. У „Темі для медитації” художня реалізація мотиву повернення й відплати, частково розроблена автором у раніше створеній новелі „Повернення”, набуває якісно нового звучання, поглибленого й посиленого поліаспектним аналізом національної проблематики.

Л. Кононович не перший серед представників вітчизняного письменства, хто звернувся до художнього осмислення тем репресивної сваволі комунізму на теренах України довжиною у термін існування Радянського Союзу чи трагедії Голодомору 1932 – 1933 років. Але він перший, а може, і єдиний на подальшу перспективу, кому з винятковою майстерністю вдалося синтезувати національну й екзистенційну проблематику із фольклорним містицизмом, язичницькими замовляннями й народною демонологією. Причому ефект казковості, пов’язаний зі сприйняттям певної інформації при одночасному усвідомленні її неправдоподібності й вигаданості, в романі відсутній: містичні ворожіння, замовляння, пророкування долі бабою Чакункою, як, власне, й поява її в снах онука, сприймаються як речі дивовижні, небуденні, та все ж позбавлені елементу фантастичності чи неправдоподібності.

Містичний бік оповіді в романі прямо чи опосередковано пов’язаний з образом баби Чакунки, який можна по праву вважати одним із найкolorитніших у творі. Авторіві вдалося створити образ, котрий органічно синтезує фольклорно-етнографічні традиції народних уявлень про відьом й елементи художнього домислу, що й забезпечило оригінальність та якісно нове звучання теми відьомства в романі.

Цікавим є те, що, при безперечній належності до центральних персонажів роману, баби Чакунки на момент розгортання подій основної сюжетної лінії твору (прибуття Юра в рідне село з метою розшуку й помсти всім тим, хто був причетний до винищення його роду) вже рік як немає серед живих. Динамічне розгортання подій із життя давно померлої людини досягається шляхом особливої побудови темпорального боку художнього

тексту у вигляді комбінування оповіді про фактичні події з оповіддю ретроспективного типу, що найчастіше провадиться вустами Юра, онука покійної баби Чакунки.

Нетрадиційного й досить оригінального звучання в романі Л. Кононовича набуває народна легенда про успадкування відьомської сили й особливості володіння нею. З давніх-давен вважалося, що „відьми є... двоякі – родимі і вчені” [1, с. 404]. Якщо йдеться про „родиму” відьму, а саме такою за романом є баба Чакунка, то успадкування нею відповідних знань, згідно з народними уявленнями, так чи інакше пов’язане з втручанням диявольської сили: відьми народжуються від гріховного союзу смертної жінки з чортом, від матері-відьми або ж у тому випадку, якщо дитину проклянуть ще в утробі матері. Вважалося, що роджені відьми володіють більшою силою, ніж „роблені”, оскільки вони здатні „не тільки завдати шкоду, а й виправити її... між тим як вчена відьма може чимало напаскудити, але не в змозі виправити зчиненого зла” [3, с. 441].

Володіння відьомською силою в народній свідомості традиційно асоціювалось та й дотепер асоціюється з непростим гріхом перед церквою й самим Богом, що неодмінно забезпечить вічне перебування такої грішної душі в пеклі, а перед тим – смерть у неймовірних муках: Бібля суворо забороняє будь-яке ворожитство, чаклунство і, навіть, знахарство. З особливостями поведінки в церкві були пов’язані способи розпізнання відьом серед інших жінок: „Коли на Великдень обходять довкола церкви з процесією, відьма не йде з нею ніколи... Коли на Великдень по обході процесії довкола церкви входять досередини, треба стати збоку і приглядатися: відьми йдуть на самім останку й цілують замок, що легко завважити” [1, с. 405].

У „Темі для медитації” представлено образ так званої родженої відьми, але успадкування нею відповідних езотеричних знань абсолютно не пов’язане з будь-якими контактами зі злом. Більше того, вона глибоко віруюча людина, що взагалі йде в розріз із народними уявленнями про відьом: „Бабо, а що це таке?...” – „Церква свята, дитино!” – „Це в ній Бог живе, еге?” – „Атож!” – „А чого ж вона дошками забита?” – Баба перехрестилася на золоті маківки. – „Бо вони, дитино, думають, що Бога немає... а самі ракети в небо посилають, щоб подивитися, чи він там де не заховався!” [2, с. 33].

Отже, привносячи релігійний аспект у життя своєї героїні, автор засвідчує спробу відходу від усталених народних уявлень і, водночас, дотримується правдивої традиції зближення діяльності родженої відьми зі знахарством: у багатьох регіонах України ці поняття взагалі не розмежовуються. Причини та доцільність змішування цих понять допоможе зрозуміти розкриття етимології слова „відьма”. Лексема має давньоруський корінь „в дь”, пов’язаний зі значеннями „відати”, „знати”, „провидіти”. В санскриті „wed” означає „священне знання”. Корені „від” і „зна” є синонімічними, а отже, можливим видається зближення понять „відьма” і „знахарка”. До того ж у давнину слово „відьма” не мало осудливого відтінку в семантиці й використовувалося на позначення осіб, які виступали носіями таємного, сакрального знання.

Як не дивно, але подієвим ядром сюжетних колізій роману, пов'язаних із образом баби Чакунки, слід вважати оповідь про її смерть, адже саме цей момент знаменує початок Юрової місії з відновлення історичної справедливості. Ретроспективний тип оформлення епізоду смерті Чакунки у структурі художнього тексту дозволив авторові створити ефект багаторазового переживання подій дня смерті відьми, але з урахуванням особливостей світосприйняття різних людей: про те, як помирала баба, Юрові по-своєму розповідає фактично кожен, кого він зустрічає в рідному селі.

Можливо, виняткове акцентування уваги на моменті смерті баби Чакунки пов'язане з наявною в цьому епізоді спробою часткового заперечення традиційного народного переконання в неминучості передсмертних мук відьом: „Загальноприйнятою є думка, що відьми перед смертю довго й сильно страждають. Щоб побачити, від чого відьма перед смертю мучиться, треба взяти хомут, стати біля хатнього порогу й подивитись крізь хомут на помираючу – побачиш, що вона з усіх боків оточена бісами, котрі й мучать її. Щоб позбавити відьму від тривалої передсмертної агонії, слід прорубати над нею стелю і виїняти з неї один із сволоків... тоді вона зараз же помре” [3, с. 486]. У повній відповідності до цих народних уявлень відтворено момент відьомської смерті в „Конотопській відьмі” Г. Квітки-Основ'яненка.

Але в „Темі для медитації” Л. Кононовича спостерігається амбівалентність у тлумаченні причин довготривалої передсмертної агонії старої відьми: більшість очевидців подій того дня підкреслює, що помирала Чакунка дійсно дуже довго, але не через те, що мучилась гріхом свого прижиттєвого відьмування – вона чекала онука, адже знала, що лише згода перейняти її дар зупинить прогресування Юрової хвороби і врятує його від смерті. Тільки стара комуністка Дзякунка, людина, яка брала безпосередню участь у ревізійних акціях у селі під час голодомору, пояснює передсмертні муки Чакунки гріхом відьомства й унеможливленим актом передачі дару комусь із представників кровної рідні. Крім того, Дзякунка переконана в існуванні прямого зв'язку між майже стовідсотковою смертністю серед активістів у селі й діяльністю Чакунки: „Вона всіх активістів на селі вигубила – Іван Гергола повісився прямо в сільраді, Петра Душно розстріляли, Степа Івашенкова здуріла, Софія Чикилдиха здуріла, старий Стоян од горілки умер, Гордій-трупар здурів і повісився... Зате ж і вмирала вона тяжко, відьмуга сая проклята... Нікому було дання передати... а поки сього відьма не вчинить, смерть її не йметься” [2, с. 106].

Даром яснобачення і здатністю впливати на перебіг подій у житті інших людей Чакунка володіє не від народження: „Перед голодом... До того вона просто собі молодиця була... а перед тим лихом дав їй Господь так, що з неї відунка зробилася! Вона не вчена була відьма... рожденна... До самої смерті людям помагала” [2, с. 40]. Отже, автор не тільки розвінчує міф про неодмінний зв'язок відьми з нечистою силою, а й робить спробу інтерпретації відьомства як Богом даної сили.

На початку 1932 року Чакурка напророкувала початок голоду й передбачила долі односельчан. Подібний випадок стався на Волині 1720 року, де на той час розповсюдилась невідома хвороба, яка забрала чимало життів. Увагу суду містечка Красилів привернула Єфросинія Каплунка, котра начебто володіла надприродними здібностями й передбачила прихід мору. Жінку, якій на той час виповнилось сто двадцять років, було прилюдно спалено, як винуватицю лиха.

До апокаліптичних віщувань Чакурки односельці ставляться з довірою, добре усвідомлюючи, хто є справжнім винуватцем голодної смерті мільйонів українців. Спроби проведення паралелей між долею Єфросинії Каплунки, людини, яка дійсно проживала на Волині у другій половині XVII – першій половині XVIII століть, і долею баби Чакурки, котра не є історичною постаттю, навряд чи будуть доречними. Але в „Темі для медитації” подано ще один образ відьми, який у процесі зіставлення з образом баби Чакурки дозволяє простежити особливості еволюції української громадської думки стосовно людей, наділених надприродними здібностями.

Чакурка успадковує свій дар генетично, від прабаби, яка жила на початку XVIII століття, що також суперечить народним уявленням, оскільки перейняти силу „рожденої” відьми може жінка з числа кровних родичів тільки після виконання помираючою відьмою відомого лише їй обряду з передачі цієї сили. Так само і Юр переймає бабину силу, коли її вже немає серед живих. Мотивація відсутності змалювання безпосереднього контакту носія надприродних здібностей із людиною, яка має їх успадкувати, відбувається шляхом завуальованої вказівки на родинну традицію езотеричного правонаступництва через оволодіння намистом, успадкованим від першої „рожденої” відьми в роду. Народних оповідей про передачу відьомської сили в такий спосіб не зафіксовано. Отже, йдеться про елементи художнього домислу. Вибір же автором намиста як предметного носія-посередника передачі сакральних знань від померлої відьми до потенційного спадкоємця сили не є випадковим, оскільки намисто – символ коловороту життя й часу, безперервності й правонаступництва [4, с. 412].

Містичний бік оповіді, пов’язаний з Юровою місією в рідному селі, характеризується наявністю ряду суперечностей. Прибувши в село, він фактично продовжує незавершену покійною бабою справу: мусить розшукати і „покликати... на той світ” [2, с. 92] тих, хто лишився з числа причетних до зради й розстрілу діда, голодної смерті представників його роду під час голодомору 1932 – 1933 років. Той факт, що після розмови з Юром ніхто зі старих комуністів і до ранку не доживав, свідчить про звершення акту успадкування ним Чакурчиної сили. Якщо це так, то, згідно із твердженнями самої Чакурки, після передачі сили онукові прогресування його смертельної хвороби має припинитися. Натомість автор неодноразово акцентує увагу на невпинному зростанні Юрових болів, послабити які йому допомагають наркотики. Отже, передача відьомської сили відбулася, а пророковане бабою зцілення не справилось.

Народних оповідей про можливість зцілення від смертельної хвороби в разі згоди перейняти силу природженої відьми не зафіксовано.

Окремо слід зупинитися на образі баби Лепестини, яка добровільно виступає в ролі посередника між покійною Чакункою та її онуком, надаючи йому інформацію, необхідну для сповнення волі померлої. Хоча оповідь про долю Лепестини в романі доволі уривчаста, цей образ відіграє провідну роль у змалюванні містичних контактів покійної Чакунки з онуком: саме вона вказує Юрові на осіб, яких він мусить „покликати на той світ”, окрім того, баба Лепестина настільки детально відтворює події з життя Чакунки, включаючи сакральні аспекти відьомської обрядовості, якими володіла Юрова баба, що говорити про звичайне посередництво тут не доречно. Баба Лепестина виступає головною ланкою, яка забезпечує безперервний зв'язок померлої відьми з онуком, Чакунка ніби діє через неї, виголошуючи її вустах настанови онукові з того світу (найяскравішим свідченням нашого припущення є обряд відвідин майбутнього, спроба його змінити).

Слід звернути увагу й на те, що Лепестина помирає саме після того, як Юр отримує останню й найголовнішу настанову від баби: берегти намісто, аби згодом передати його наступниці, яка ще не знає про своє призначення. Лише за цієї умови їхній рід матиме перспективу відродження. Автор акцентує увагу на тому, що Юр зовсім не дивується збігові в часі смерті Лепестини з його останньою зустріччю з бабою: Юр отримав усю необхідну інформацію від померлої Чакунки, а отже, місія Лепестини на цьому світі завершена.

Історію життя першої відьми в їхньому роду Юрові також оповідає баба Лепестина: „А то рід у них такий був. Казали старі люде, прабаба її [Чакунки] ще в Коліївщину відьмувала: гарна була як з ікони, а водилася з гайдамаками й на коні їздила, мов чоловік. Сильно ляхи її боялися, тож як зайняли тих коліїв у полон, то її закували в залізо, відвели десь під Жашків та її спалили живцем. Гадали в селі, що вже не буде відьом у їхньому роду – аж через сім колін оця Чакунка на білий світ вродилася” [2, с. 48]. Отже, письменник активно використовує нумеративну символіку, коли йдеться про відтворення логіки генетичної передачі сакральних знань.

Вибір числа сім як означника кількості поколінь, які відділяють народження першої відьми в роду від появи наступної, пояснюється його символічним навантаженням. Число сім є полісемічним символом. У християнській традиції його часто співвідносять із сакральною галуззю знань, „містичним осягненням таємниць християнської космології” [4, с. 65]. Дослідники з інженерної психології довели, що число сім є своєрідним максимумом у запам'ятовуванні людиною сигналів-символів [5]. Гіпотетично сім поколінь є максимально можливою часовою відстанню збереження в генетичній пам'яті роду нахилу до надприродних здібностей.

Згадки про Юрову прабабу, яка відьмувала ще в Коліївщину, в романі нечисленні, але цей образ відіграє важливу роль у процесі художньої інтерпретації теми неперервності генетичної пам'яті, сили зв'язку минулих поколінь із прийдешніми. Чакунка успадковує від

прабаби не тільки містичний дар – вона дублює модель поведінки своєї попередниці, виказуючи ідентичну з прабабиною амазонську сміливість і незалежність. З особливою яскравістю ці риси проявляються тоді, коли йдеться про захист інших представників роду. У момент виникнення першої загрози арешту онука Чакунка демонструє фантастичну для радянської людини зухвалість у спілкуванні з представниками партії: „Ви що се надумали, га? Ви отсю дитину хочете в хурдигу запакувати? А Бога ви не боїтеся, скажіть?” – „А ти нам тут свого Бога під носа не тикай... Заступника собі знайшла, диви... Крім того, ти не маєш права виступати, бо я тобі слова не давав”. – Баба глянула йому в вічі й він замовк, неначе вдавився. – „Ти, – глухо промовила вона, – убійнику... а ти якогось права питає, коли людям віка збавляв у тридцять третьому? Ти за що батогом забив Петра Шекерика, як той з-під снігу мерзлу картоплю викопував? Ти навіщо конем затоптав двох жінок, котрі настригли колосків та несли дітям у пазусі? А тепер ти за право балакаєш, еге?! – Багрій роззявив рота і пробував щось промовити, – але вона тупнула ногою. – Сядь, гицлю, я сказала!” [2, с. 67]. Справді, подібну пряmolінійність вислову в радянській час можна прирівняти за ступенем сміливості хіба що до прабабиного гайдамакування.

Тему неперервності генетичного зв'язку поколінь доповнює введення у структуру художнього тексту описів Юрових сновидінь, в яких до нього разом приходять обидві відьми з їхнього роду. Мотивація феномена містичного впізнання Юром прабаби, яку спалили поляки понад два століття до його народження, відбувається саме шляхом ствердження факту наявності в людини часом не розкодованого зв'язку з минулими поколіннями.

Згідно з етнографічними даними, у багатьох регіонах України існувало повір'я, що коли в родині є сім дівчат, народження яких не переривається появою на світ жодного хлопця, то наймолодша, сьома, неодмінно є „родженою” відмою. Періодом на 1932 рік, а саме тоді активізується її сила, Чакунка мала шістьох синів. Отже, є сенс говорити про спробу автора якісно по-новому осмислити народне повір'я про набуття містичного дару сьомою дитиною в роду. П'ятеро Чакункових синів гине під час голодомору. Тому Юр дійсно був єдиним можливим спадкоємцем бабиної сили.

Українська традиція, власне, як і традиція світова, в поглядах на феномен відьомства зберігає досить чіткий стереотип, пов'язаний зі статевою приналежністю того, кому приписується відьомська сила. Відьомство не є суто жіночою прерогативою, адже в багатьох регіонах України були зафіксовані народні оповіді, в яких у ролі носія відьомської сили фігурує чоловік. І все ж кількісний показник оповідей про жінок-відьом у кілька разів вищий. У „Темі для медитації” автор дотримується цієї народної традиції, зберігаючи домінування фемінного начала в репрезентації теми відьомства: двоє з трьох наявних у родині носіїв надприродних здібностей є представниками жіночої статі. Юр же успадковує бабину силу з причини відсутності інших нащадків: „Відьма... коли приходить її остання година, передає свій дар лише тій жінці, котра

одної з нею крові! Як уже немає кому, то може й чоловікові передати, – але тільки тойді, коли він сам при смерті! Се його відрятує, але він зробиться характерником і буде служити Морані!” [2, с. 119]. Більше того, його місія в рідному селі – розшук і помста всім живим кривдникам самого Юра та його предків – є завершальним етапом існування роду в цілому: відсутня перспектива генетичного правонаступництва, оскільки Юрова кохана Леляна, потенційна мати його дітей, стає дружиною спадкоємного зрадника у третьому поколінні. Проте автор наснажує фінал твору оптимістичним звучанням, вказуючи на можливий прихід наступниці, якій Юр передасть силу.

Отже, репрезентація теми відьомства в романі Л. Кононовича характеризується, з одного боку, заглибленістю в національну традицію, а з іншого – спробою відходу від певних усталених народних уявлень про відьом.

Масштабно представлені у творі елементи відьомської обрядовості, ворожіння й залишки язичницьких вірувань, трансформовані на християнському ґрунті, але не забуті й не відкинуті українцями остаточно, – всі дискусійні питання, порушені в романі Л. Кононовича, так чи інакше пов'язані з образом баби Чакунки. Тому при спробі здійснення літературознавчих студій на матеріалі роману, виняткове значення матиме глибоке розуміння цього простого, суперечливого, але надзвичайно привабливого образу. На сьогодні роман – малодосліджена сторінка творчості Л. Кононовича, хоча проблематика твору, особливо її національна складова, котра є домінуючою, надзвичайно актуальна для сучасної України.

1. *Гнатюк М.* Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 383-406.
2. *Гресидер Д.* Словарь символов. – М.: Гранд, 2001. – 424 с.
3. *Іванов П.* Народные рассказы о ведьмах и упырях / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 430-497.
4. *Энциклопедия символов / Сост. В. М. Рошаль.* – М.: АСТ Сова, 2007. – 1007 с.
5. *Кононович Л.* Тема для медитації. – Львів: Кальварія, 2005. – 236 с.

В статтє „Синтез етнографізма и художественного домысла в создании образа ведьмы в романе Л. Кононовича „Тема для медитации” задекларированная проблема рассматривается в двух аспектах: углубленности в национальную традицию и отходе от определенных устоявшихся народных представлений о ведьмах.

Ключевые слова: образ, синтез, фольклоризм, етнографизм, ведьма.

Summary

V. Nicolaenko and N. Bashuk, the authors of the article „Synthesis of ethnographic and fiction content of the character of the witch in the novel by L. Kononovich „Subject for the meditation”, consider an announced problem in two ways, On the one hand, they reveal the influence of the national outlook, on the other hand – represent the distinction from a fixed national notion about witches.

Key words: form, synthesis, folk-lore, ethnography, witch.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2007